

УДК 904

М. Челноков, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

АРХЕОЛОГІЧНІ УГРУПУВАННЯ РАННЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ ТА ПРОБЛЕМА ЕТНОГЕНЕЗУ СЛОВ'ЯН НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

В статті розглядаються деякі нові перспективи дослідження проблеми початкових етапів слов'янського етногенезу з огляду на нещодавні відкриття раніше невідомих пам'яток ранньоримського часу в Східній Європі.

Ключові слова: пізньозарубинецькі старожитності, київська культура, культура пізньої штрихованої кераміки, слов'яни, етногенез, Полісся, матеріальний комплекс, ранньоримський час.

За результатами археологічних досліджень останніх років, пов'язаних з проблемою витоків слов'янського матеріального комплексу, вдалося встановити важливу роль старожитностей київської культури як своєрідного містка між археологічними культурами римського часу та ранньосередньовічними слов'янськими угрупованнями. Втім ряд характерних рис ранньокиївських пам'яток дозволяють говорити про можливість початку слов'янського етногенезу ще на початку н.е. [22].

Так, розглядаючи археологічні групи ранньоримського часу на території лісостепу та півдня лісової зони Східної Європи в контексті вирішення проблеми витоків слов'янського матеріального комплексу, слід говорити насамперед про старожитності пізньозарубинецького культурно-хронологічного горизонту, виділення яких вперше дозволило констатувати перехід ряду елементів, пов'язаних з класичними зарубинецькими старожитностями, в київську культуру. Зокрема, здебільшого в роботах А.М. Обломського, Р.В. Терпиловського та Д.Н. Козака показана можливість виділення на пізньозарубинецькому та наближеному до нього зубрицькому матеріалі першого етапу слов'янського етногенезу [1, с. 109].

За підсумками проведеного аналізу наявної джерельної бази даними дослідниками було дещо переглянуто і модифіковано гіпотезу щодо виведення витоків слов'янства із класичної зарубинецької культури та археологічних угруповань раннього залізного віку вісло-одерського межиріччя. На їхню думку, однією з перших згадок про слов'янські племена в античних джерелах слід вважати інформацію Тацита про венеців, які досить чітко відділялися від германців, сарматів та фінно-угрів і при цьому займали територію, яка частково збігається з ареалами поширення зубрицьких та пізньозарубинецьких пам'яток [11].

Крім того, в ряді робіт Р.В. Терпиловським показано перехід, головним чином на території Подесення та Середнього Подніпров'я, пізньозарубинецьких старожитностей в київські, які, в свою чергу, зіграли вирішальну роль в становленні пенківської та колочинської культур. На думку Р.В. Терпиловського, колочинський матеріальний комплекс демонструє поступовий розвиток пізньозарубинецько-київських традицій півдня лісової зони [22, с. 5]. Еволюцію пізньокиївських старожитностей деснянського та сейминсько-донецького локальних варіантів в колочинські найкраще зафіксовано на поселенні Каменево-2 в басейні Сейму [14, с. 70-73]. Архаїчними рисами відрізняються ранньоколичинські матеріали таких поселень Подесення як Заярря (Кудлаївка), Целіков Бугор, Левкін Бугор, Стрелиця та ін. [20, с. 73-78]. До числа пам'яток, на яких можна прослідкувати перехід деснянського варіанту київської культури в пенківські старожитності, Р.В. Терпиловським віднесено низку поселень гунського часу Дніпровського Лівобережжя [18; 19]. Серед них такі пам'ятки як Курган-Азак, Сенча, Кролевець та Козари-7. Д.Н. Козак не виключає входження певних зубрицьких традицій в матеріальний комплекс черняхівських старожитностей Верхнього По-

дністров'я з протопраримськими елементами, що багатьма дослідниками розглядаються як слов'янські [10, с. 32-40].

Разом з тим, в ряді своїх робіт, підкреслюючи, втім, провідну роль територій Середнього Подніпров'я та Подесення в слов'янському етногенезі, Р.В. Терпиловський рішуче виступив проти спрощення складних процесів, що в підсумку призвели до утворення слов'янства, шляхом побудови прямого генетичного ланцюжка між пізньозарубинецько-ранньокиївськими та пенківськими пам'ятками [21, с. 133], до чого схилився О.М. Приходнюк [16, с. 72].

В той же час необхідно зазначити, що гіпотетична область поширення венеців, яка виділяється в роботах Р.В. Терпиловського, А.М. Обломського та Д.Н. Козака, є більш широкою, ніж область, початково окреслена Д.О. Мачинським. Так, на думку петербурзького науковця, первинно венецькою слід було вважати зону, яка охоплює нижню течію Прип'яті, басейни Уборті, Ужа та Тетерева. Характерною особливістю даного ареалу, зайнятого до середини I ст. н.е. поліським локальним варіантом класичної зарубинецької культури, до певного часу була майже повна відсутність археологічних пам'яток ранньоримського часу. Серед ряду причин, які могли викликати міграцію зарубинецьких племен з Полісся, Д.О. Мачинським не відкидалась можливість венецького вторгнення на дану територію з півночі та сходу. При цьому, на думку Д.О. Мачинського, венеци представляли собою іншопольський етнічний масив, пов'язаний скоріше з культурами півдня лісової зони Східної Європи, такими як культура штрихованої кераміки, дніпро-двінська та юхнівська, ніж з латенізованими культурами [13, с. 94]. Про венеців, як прийшло населення на даній території, за Д.О. Мачинським, могли свідчити відзначені античними авторами їхня воєнізованість та рухливий спосіб життя, що супроводжувався грабунком сусідніх племен. В даному випадку носіями як класичної зарубинецької культури, так і синкретичних старожитностей I-II ст. н.е. Верхнього Подніпров'я, що мають поліські зарубинецькі риси, слід вважати бастарнів, віднесених античними джерелами до племен кельто-германського кола. Отже, Д.О. Мачинський одним з перших вказав на важливе значення території "поліської білої плями" як однієї з областей формування слов'янського матеріального комплексу.

Дещо пізніше, вже на основі набагато повнішої джерельної бази, ідеї Д.О. Мачинського про помітну роль культур лісової зони Східної Європи в слов'янському етногенезі розвинув М.Б. Щукін. На думку М.Б. Щукіна, зафіксована на археологічному матеріалі складна культурна ситуація в контактній зоні між лісом та лісостепом в I-II ст. н.е. може відбивати процес розкладу первинної балто-слов'янської діалектної неперервності, що призвів до появи ранніх слов'ян як самостійного етнокультурного угруповання [27]. В той же час, збереження в пізньозарубинецьких матеріалах ясторфсько-пшеворського елемента дозволяє припускати участь в ранніх етапах слов'янського етногенезу кельто-

германського компоненту, пов'язаного з племенем бас-тарнів, що в підсумку і зумовив своєрідність слов'янських діалектів в порівнянні із східнобалтськими.

Крім того, в ході вирішення проблеми ранніх етапів слов'янського етногенезу, М.Б. Щукінін було піддано сумніву значну роль зарубинецьких традицій в становленні київської культури [26]. Зокрема, дослідник звернув увагу на неоднорідність київських пам'яток в різних ареалах їхнього поширення. В той же час значна роль лісового елементу, відзначеного на пізньозарубинецьких поселеннях у вигляді уламків штрихованої кераміки, фіксується також в київському матеріальному комплексі. За співвідношенням зарубинецького та лісового елементів, на думку М.Б. Щукіна, найбільш віддаленим від зарубинецьких традицій матеріальним комплексом характеризуються верхньодніпровські київські старожитності типу Абідня-Тайманово. Ряд типів київських горщиків, на думку М.Б. Щукіна, можна порівняти з банкоподібними дніпро-двінськими та середньотушемлянськими посудинами. Спільним елементом, що поєднує київську культуру із угрупованнями лісової зони, виступають сплюснено-біконічні прясла з великим отвором [25, с.209-210].

Р.В. Терпиловський відзначає значну роль північних зв'язків на ранньому, "дочерняхівському" етапі київської культури, найповніше представленому поселеннями Попово-Лежачі-4, Сушки-2 та Гочево-1 [17]. Також він вказує на певну участь верхньодніпровсько-посозьких старожитностей з елементами культури штрихованої кераміки в утворенні матеріального комплексу ранньокіївського поселення Гребля в Подесенні [21, с.49].

Слідом за Д.О. Мачинським та М.Б. Щукінін ідею щодо значної ролі Полісся в слов'янському етногенезі підтримав І.О. Гавритухін [7, с.20-21]. На його думку, відзначені М.Б. Щукінін "київські", "ріпнівські", "штрихованої кераміки", "західнобалтські" та інші елементи в Лепесівці скоріше належать до ранньоримських пам'яток Білоруського Полісся типів Кутова-Радость та Курадово 1, тобто до пізньозарубинецького культурно-хронологічного горизонту. В такому випадку можна говорити про існування даної традиції в пізньоримський час та її взаємодію з багатокомпонентною в етнокультурному відношенні черняхівською культурою. Значення даних пам'яток римського часу в Поліссі, за І.О. Гавритухінін, полягає не лише в довгоочікуваному заповненні "поліської білої плями", але й у встановленні генетичного зв'язку між ранньоримськими старожитностями Східної Європи та ранньосередньовічними слов'янськими угрупованнями. В пізньоримський час розвиток прототипів празького матеріального комплексу проходив через верхньодніпровські старожитності типу Абідня, в яких, на думку І.О. Гавритухіна, відома як кераміка "празького" типу, так і притаманний ранньосередньовічним пам'яткам тип житла у вигляді напівземлянки з піччю-кам'яною [8, с.135]. Певну роль в формуванні празької культури І.О. Гавритухін відводить більш північним старожитностям типу Заозер'я-Узмень, що розглядаються В.М. Лопатінін та О.Г. Фурсьєв в якості західнодвінського локального варіанту київської культури [12, с.105]. Пам'ятки даного типу, утворюючись значно північніше від основного ареалу київської культури, втім поєднують риси її деснянського варіанту та верхньодніпровські елементи, пов'язані з колом Грині-Вовки.

До думки про можливість переходу певної частини традицій, пов'язаних з матеріалами поселення Курадово-І [3], в ранньопразький матеріальний комплекс Білоруського Полісся в останній час все більше схильється В.Г. Белевєць, ґрунтуючись насамперед на матеріалах таких поселень як Струга-1 в нижній течії р. Горинь, Снядин-3 та Петриков-2 на східних окраїнах Турово-

Пінського Полісся [2, с.292]. Гіпотезу про входження принаймні частини елементів типу Курадово-І до ранньопразьких комплексів регіону підтримують також В.С. Вергей та А.М. Беліцька [6, с.42; 4, с.55]. На архаїчність проторазьких пам'яток як наслідок їх формування саме в лісовій зоні вказував Р.В. Терпиловський [23, с.197].

Отже, за останній час вдалося досягти суттєвого прогресу у вивченні ранніх етапів слов'янського етногенезу на археологічному матеріалі. Результати нещодавніх досліджень в цілому підтвердили запропоновані такими дослідниками як Д.О. Мачинський, М.Б. Щукінін, А.М. Обломський та Р.В. Терпиловський ідеї про необхідність пошуку витоків слов'янства саме в археологічних пам'ятках ранньоримського часу. Разом з тим, була підтверджена правильність розробленої ще П.М. Третьяковим та В.М. Даниленком концепції "зарубинецького шляху" становлення слов'янства. Сучасний етап вивчення угруповань ранньоримського часу в контексті проблеми слов'янського етногенезу характеризується також зближенням позицій представників різних наукових шкіл. Яскравим прикладом цього є розроблена А.М. Обломським та Р.В. Терпиловським концепція пізньозарубинецького культурно-хронологічного горизонту. Ці дослідники, використовуючи в якості відправного пункту ідею кризи зарубинецької культури, вперше на широкій базі аргументів запропоновану М.Б. Щукінін [24], постулюють провідну роль середньодніпровського та деснянського регіонів у виникненні слов'янства. Втім, при цьому не відкидається помітна роль в даному процесі зв'язків пізньозарубинецьких племен з лісовою зоною, підтверджених знахідками виробів кола виімчастих емалей та виникненням специфічного горизонту Грині-Вовки, який розвиває верхньодніпровсько-посозькі традиції пізньолатенського часу, притаманні пам'яткам типу Кістені-Чечерськ [9].

Список використаних джерел

1. Арион О.В., Башкатов Ю.В., Обломский А.М., Терпиловский Р.В. У истоков славянства (вместо заключения) // Позднерубинские памятники на территории Украины (вторая половина I – II ст. н.э.). – М., 2010. – С. 93-110.
2. Белевєць В.Г. Проблема выделения памятников позднерубинского круга в белорусском Припятском Полесье // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 3. – Тула, 2012. – С. 281-305.
3. Белевєць В.Г., Вяргей В.С. Матэрыялы перыяду рымскіх уплываў з паселішча Курадава-І // ГАЗ. – 2005. – № 20. – С. 87-106.
4. Бяліцкая Г.М. Матэрыялы з жылла 5 паселішча Струга-1// Acta Archaeologica Albaruthenica. – 2011. – Vol. VII. – С. 51-67.
5. Войнарковский В.М. Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku. Katalog wystawy – Lublin-Warszawa: wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004. – 374 с., ілл. – огляд-рецензія. – МДАПВ. – 2006. – Вып. 10. – С. 334-343.
6. Вяргей В.С. Гарызонт жалезнага веку на паселішчы Снядзін-3 на рацэ Прыпяць// Acta Archaeologica Albaruthenica. – 2011. – Vol. VII. – С. 34-50.
7. Гавритухин И.О. Понятие пражской культуры// ТГЭ. – 2009. – Вып. XLIX. – С. 7-25.
8. Гавритухин И.О. Хронология пражской культуры Белорусского Полесья // ГАЗ. – 2003. – № 18. – С. 123-138.
9. Дробушевский А.И. Памятники чечерской группы (типа Кистени-Чечерск) и древности Верхнего Поднепровья периода римских влияний // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 3. – Тула, 2012. – С. 306-329.
10. Козак Д.Н. Венеди. –К., 2008. – 470 с.
11. Козак Д.Н., Терпиловский Р.В. Этнокультурные связи племен Северной Украины в первой половине I тыс. н.э. (К выделению праславянской культурной области) // Полесье и этногенез славян (Предварительные материалы и тезисы конференции). – М., 1983. – С. 20-22.
12. Лопатин Н.В., Фурсьєв А.Г. Северные рубежи раннеславянского мира в III-V ст. н.э. – М., 2007. – 252 с.
13. Мачинский Д.А. К вопросу о территории обитания славян в I-VI веках. // АСГЭ. – 1976. – Вып. 17. – С. 82-100.
14. Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в поздне-римское и гуннское время. – М., 2002. – 255 с.
15. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в I-II вв. н.э. – М., 1991. – 175 с.
16. Приходнюк О. М. Пенковская культура. – Воронеж, 1998. – 170 с.

17. Терпиловский Р.В. Киевская и черняховская культуры. Проблема контактов // *Stratum plus*. – 2000. – № 4. – С. 303-311.

18. Терпиловский Р.В. Новые славянские памятники гуннского времени в бассейне Десны // *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.)*. Доклады участников III Международной конференции. Тирасполь, 2002 г. – Тирасполь, 2002. – С.404-406.

19. Терпиловский Р.В. Поселение Сенча и его место среди памятников Днепроовского Левобережья // *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепроовском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье*. Доклады НК, посвящённой 60-летию со дня рождения Е.А. Горюнова. СПб., 14-17 ноября 2000 г. – СПб., 2004. – С.131-143.

20. Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III-V вв. – К., 1984. – 123 с.

21. Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. – Люблин, 2004. – 232 с.

22. Терпиловский Р.М. Біля витоків слов'янства (за матеріалами Подніпров'я) // *УІЖ*. – 2001. – № 3. – С. 3-7.

23. Терпиловський Р.М. До проблеми етногенезу слов'ян (за матеріалами Подніпров'я III-VI ст. н.е.) // *Українознавство*. – 2002. – № 1-2. – С. 194-198.

24. Щукин М.Б. Горизонт Рахны–Почеп: причины и условия образования // *Культуры Восточной Европы I тысячелетия*. – Куйбышев, 1986. – С.26-38.

25. Щукин М.Б. Керамика киевского типа с поселения Лепесовка. // *СА*. – 1988. – № 3. – С. 207-214.

26. Щукин М.Б. Реплика по поводу киевской культуры // *Европейская Сарматия. XIV чтения памяти Анны Мачинской*. – СПб., 2011. – С. 239-244.

27. Щукин М.Б. Семь миров древней Европы и проблема этногенеза славян // *Славяне: этногенез и этническая история*. – Л., 1989. – С.56-62.

Список сокращений:

АСГЭ–Археологический сборник Государственного Эрмитажа

ГАЗ – Гістарычна–археалагічны зборнік

СА – Советская археология

ТГЭ–Труды Государственного Эрмитажа

УІЖ–Український історичний журнал

Надійшла до редколегії 04.02.13

М. Челноков, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОБРАЗОВАНИЯ РАННЕРОМАНСКОГО ВРЕМЕНИ И ПРОБЛЕМА СЛАВЯНСКОГО ЭТНОГЕНЕЗА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

В статье рассматриваются некоторые новые перспективы исследования проблемы начальных этапов славянского этногенеза с учетом недавних открытий ранее неизвестных памятников раннеримского времени в Восточной Европе.

Ключевые слова: позднезарубинецкие древности, киевская культура, культура поздней штрихованной керамики, славяне, этногенез, Полесье, материальный комплекс, раннеримское время.

M. Chelnokov, Graduate Stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE ARCHAEOLOGICAL FORMATIONS OF EARLY ROMAN PERIOD AND A PROBLEM OF SLAVIC ETHNOGENESIS AT THE PRESENT STAGE

The article considers some new perspectives in research on early stages of Slavic people ethnogenesis taking into account recent discoveries of previously unknown Early Roman Period antiquities in Eastern Europe.

Key words: Late Zarubintsy antiquities, Kiev culture, Late Hatched Pottery culture, Slavs, ethnogenesis, Polesie, material complex, Early Roman Period.

УДК 94: 262.1(470+571) "17"

О. Чупис, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЦЕНТРАЛЬНЕ ТА МІСЦЕВЕ УПРАВЛІННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В РОСІЇ У XVIII СТ.

У роботі досліджується проблема становлення, розвитку та функціонування церковного управління в Російській імперії у XVIII ст. Автор робить спробу проаналізувати зміни, що відбулися з центральним та місцевим апаратом Православної Церкви, намагається простежити юридичне закріплення практики взаємин архієреїв із Синодом, з підлеглим духовенством, з єпархіальними установами.

Ключові слова: Російська імперія, Православна Церква, Синод, духовенство.

XVIII століття є переломним в історії Росії. У країні зміцнюється абсолютна монархія, формується становий лад, складається бюрократична система державно-адміністративного управління. В історії російської Церкви XVIII ст. ознаменувалось початком нового періоду, який характеризувався активним втручанням держави в церковні справи. Петровські церковні реформи першої чверті XVIII ст. і секуляризаційна реформа, здійснена Катериною II в 1764 р., були спрямовані на те, щоб перетворити Церкву в складову частину урядово-адміністративної системи, зробити її опорою феодално-абсолютної держави. В основі цих перетворень лежало прагнення до ліквідації економічної незалежності Церкви. Нові умови, в які була поставлена Церква, неминуче тягли за собою зміну принципів діяльності її організації та перебудову церковного апарату. Скасування Патріаршества і встановлення Синоду стимулювали процес бюрократизації системи церковного управління, сприяли утворенню нових церковно-адміністративних інститутів у центрі і на місцях. Секуляризація церковного землеволодіння і перехід архи-

єрейських будинків і монастирів на державне забезпечення змінили умови існування церковних інститутів і зумовили їх залежність від державного фінансування. Торкаючись основних аспектів теми статті, ставимо перед собою головну мету: прослідкувати та проаналізувати проблему становлення, розвитку та функціонування центрального та місцевого управління Православної Церкви в Російській імперії у XVIII ст.

У свій час ця проблема частково висвітлювалася П.В. Знаменським, Ф.В. Благовідовим, П.В. Верховським, Н.П. Розановим, І.М. Покровським, І.К. Смоличем [6, 3, 4, 28, 11, 29] та ін. Серед сучасних науковців дана проблема розглядалася, зокрема, В.М. Мордвінцевим, О. Б. Прокоп'юк, І. Шугальовою [9, 27, 38] та ін. Велику цінність становлять джерела ЦДІАК України, ІР НБУВ. Значний фактичний матеріал знаходимо в законодавчих актах, що увійшли до Повного зібрання законів Російської імперії [12-25] тощо.

У кінці XVII ст. Помісний Собор 1682 р. постановив збільшити кількість єпархій. У тому ж році були відкриті нові єпархії в Холмогорах, Великому Устюзі, Тамбові та